

УДК 343.224.1

*Н. Крестовська,
канд. іст. наук, доцент Одеського юридичного інституту
Національного університету внутрішніх справ*

ЮВЕНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ: ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ

З ратифікацією Україною Конвенції ООН про права дитини та прийняттям низки «дитячих» законів («Про охорону дитинства», «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю»), а також з виділенням в окремий розділ Кримінального кодексу постанов щодо особливостей кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні закладений фундамент формування повноцінного правового статусу дитини, одним з складових елементів якого є юридична відповідальність.

Юридична відповідальність неповнолітніх не раз привертала увагу дослідників. Зокрема, ще у 70-х рр. Я. М. Шевченко зробила спробу інтегрального дослідження неповнолітніх в її кримінальному, цивільному та адміністративному видах. Окремі положення її роботи й досі не втратили своєї актуальності [1]. За радянських часів була створена низка дисертаційних досліджень, присвячених особливостям кримінальної відповідальності неповнолітніх [2]. Кримінальна відповідальність неповнолітніх і зараз тримає пальму першості серед досліджень. Зокрема, кримінальна відповідальність неповнолітніх за українським правом стала темою дисертаційного дослідження В. В. Бурдіна, яке, попри спірність деяких положень (зокрема, такою є пропозиція про зниження віку кримінальної відповідальності) досить повно висвітлює особливості цього виду відповідальності на сучасному етапі розвитку національного кримінального права [3]. Російський вчений Ю. С. Пудовочкін плідно працює над теоретичними проблемами кримінальної відповідальності неповнолітніх, вказуючи на наявність трьох форм реалізації відповідальності неповнолітніх в кримінальному праві: кримінальної відповідальності з призначенням покарання; кримінальної відповідальності з призначенням заходів ювенальної відповідальності; ювенальної відповідальності в кримінальному праві. Остання форма в його розумінні є особливим видом відповідальності за вчинення кримінально-караних діянь особами, які в силу віку або психічного інфантілізму не можуть бути суб'єктами кримінальної відповідальності [4]. Проблема кримінальної відповідальності неповнолітніх присвячена робота видатної дослідниці в галузі ювенальної юстиції Е. Б. Мельникової та ряд робіт інших вчених [5]. Значно менше досліджувалась адміністративна відповідальність неповнолітніх.

Незважаючи на видиме вивчення проблеми, досі існують деякі невирішені теоретичні проблеми юридичної відповідальності дитини. Зокрема, дана стаття вперше у національній науці ставить проблему формування теоретичної конструкції ювенальної відповідальності — нового виду юридичної відповідальності, суб'єктом якої є тільки діти.

Відправним пунктом для формування концепції ювенальної відповідальності стала природа примусових заходів виховного характеру у кримінальному праві та заходів впливу в адміністративному праві. Щодо перших з них, то законодавець чітко встановлює, що вони є видом звільнення від кримінальної відповідальності (ст. 97 Кримінального кодексу України), або формою звільнення від покарання (ч. 1 ст. 105 Кримінального кодексу). До них відносяться: 1) застереження; 2) обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього; 3) передача неповнолітнього під нагляд батькам або особам, що їх заміняють, або під нагляд педагогічного чи трудового колективу з його згоди, а також окремих громадян на їхнє прохання; 4) покладення на неповнолітнього, що досяг п'ятнадцятирічного віку і має майно, кошти чи заробіток, обов'язку з відшкодування заподіяної майнової шкоди; 5) направлення неповнолітнього до спеціального навчально-виховного закладу для дітей і підлітків до його виправлення, але на строк не більш ніж три роки (ст. 105). Вказані заходи застосовуються судом також до осіб, які скоїли суспільно небезпечне діяння до досягнення віку, з якого може наступати кримінальна відповідальність.

Вказані заходи мають не карний, а суто виховний за своїми функціями та спрямованістю характер, але, разом з тим вони все ж таки передбачають певні негативні наслідки для неповнолітньої особи, яка скоїла злочин, застосовуються судом з дотриманням певної процесуальної форми, тобто мають основні ознаки юридичної відповідальності і на цій підставі не можуть бути віднесені до форм соціальної неюридичної відповідальності. Тому слушною є думка Ю. Є. Пудовочкина щодо виокремлення особливого виду юридичної відповідальності — ювенальної. Ювенальна відповідальність розглядається ним як відповідальність в кримінальному праві, що застосовується до неповнолітніх осіб, які не можуть бути суб'єктами кримінальної відповідальності. Крім того, він визнає можливість заміни кримінальної відповідальності неповнолітнього суб'єкту злочину призначенням йому заходів ювенальної відповідальності.

На наш погляд, позиція Ю. Є. Пудовочкина є обґрунтованою і повністю збігається не тільки з російськими, але й з українськими реаліями правового регулювання кримінальної відповідальності неповнолітніх. Разом з тим, на наш погляд, ювенальна відповідальність не обмежується рамками кримінального права.

Аналогічна ситуація існує і в адміністративному праві, оскільки заходи впливу щодо неповнолітніх у віці від 16 до 18 років, які скоїли адміністративні проступки, встановлені ст. 24¹ Кодексу про адміністративні правопорушення, не є адміністративними стягненнями. На сьогоднішній момент вони включають: 1) зобов'язання публічно або в іншій формі попросити вибачення у потерпілого; 2) застереження; 3) догану або сувору догану; 4) передачу неповнолітнього під нагляд батькам або особам, які їх заміняють, чи під нагляд педагогічному або трудовому колективу за їх згодою, а також окремим громадянам на їх прохання. Залишаючи поки що осторонь проблему ефективності цих заходів, вкажемо на те, що вони за своєю спрямованістю та функціями практично то-

тожні заходам ювенальної відповідальності у кримінальному праві і тому, на наш погляд, теж мають бути зараховані до заходів нового виду відповідальності — ювенальної, яку не слід обмежувати рамками тільки кримінального права.

Ще одна проблема адміністративно-правової відповідальності неповнолітніх — практична відсутність юридичного реагування на порушення приписів адміністративно-правових норм особами, які не досягли 16 років. Складається парадоксальна ситуація, коли 14-річна дитина несе кримінальну відповідальність, наприклад, за хуліганство, але не підлягає адміністративній відповідальності за дрібне хуліганство, яке, до речі, більш властиве підліткам і нерідко стає «прологом» кримінально-карного хуліганства. Зараз правоохоронні та судові органи у своєму розпорядженні мають один засіб боротьби з адміністративними правопорушеннями осіб віком від 14 до 16 років — накладення адміністративних стягнень на батьків або осіб, що їх замінюють (ст. 184 Кодексу про адміністративні правопорушення). Зрозуміло, що виховний вплив на дитину-правопорушника в даному випадку є мінімальним. Про ці парадокси писала ще у 1972 р. З. П. Морозова, пропонуючи знизити вік, з якого настає адміністративна відповідальність до 14, а за окремі види проступків — до 12 років [6].

Прогальність Кодексу про адміністративні правопорушення є частиною загальної проблеми прогальності ювенального законодавства України. Нерідко, встановлюючи обов'язки дитини, закон не встановлює санкцій за невиконання цих обов'язків. Наприклад, в національному законодавстві відсутні заходи юридичної відповідальності дитини за невиконання конституційного обов'язку отримати повну середню освіту, що зменшує, а інколи й унеможливує примус до виконання цього обов'язку. Прикрі наслідки невиконання дітьми цього обов'язку ми вже зараз бачимо хоча б на прикладах зростаючої кількості осіб з функціональною неписьменністю, що ставить під загрозу можливість майбутнього пристосування України до інформаційного суспільства, яке вже постає у розвинутих країнах Європи, Америки та Азії.

Проблема недосконалості, а то й відсутності заходів дисциплінарного впливу на дітей-учнів, які ухиляються від навчання, дотична до ще однієї проблеми ювеналістики — проблеми теоретичного осмислення заборонених для дитини діянь, які допустимі, хоча можливо, й не рекомендовані для дорослого. В національній правовій науці існування таких ситуацій поки що не знаходило висвітлення. Зарубіжні науковці оперують поняттям «статусний проступок» (*status offense*). На наш погляд, термін «статусний проступок» не зовсім вдалий, оскільки він може застосовуватись і до осіб з іншим, ніж у дитини статусом (посадових осіб, військовослужбовців тощо). Автором даної статті пропонується термін «ювенальний проступок». Пропонований юридичний термін точно вказує на спеціальний статус суб'єкта проступку, а саме дитину. На нашу думку, до ювенальних проступків слід віднести: ухилення від конституційного обов'язку отримати повну середню освіту; шкільне хуліганство; немотивовані втечі з дому та інтернатних закладів; порушення комендантської години; неконтрольовану поведінку; тютюнокуріння; несанкціоноване (немедичне) вживання

наркотичних засобів, психотропних та токсичних речовин; вживання спиртних напоїв.

Визнання вказаних діянь правопорушеннями, які можуть скоїти тільки діти, вимагає формування віяла заходів ювенальної відповідальності. До них доцільно віднести примусові заходи виховного характеру, які передбачені Кримінальним кодексом, заходи впливу, передбачені Кодексом про адміністративні правопорушення, дисциплінарні заходи, постанови про які мають доповнити освітянське законодавство України (догани, обов'язкове відвідання додаткових занять, призначення наставника з числа старших учнів, добре встигаючих за шкільною програмою тощо), а також інші заходи, які є доцільним запозичити з досвіду зарубіжних країн з розвинутою системою ювенальної юстиції — обов'язок пройти лікування від наркотичної та алкогольної залежності, обов'язкова участь у психокорекційній програмі, відшкодування збитків шляхом самостійних трудових зусиль, написання апологетичного твору або листа, участь в екологічній програмі або праці на користь громади.

Ювенальна відповідальність з теоретичної точки зору має розглядатись як комплексний правовий інститут, норми якого дотичні принаймні декільком галузям права — кримінальному, адміністративному, сімейному, освітянському.

На наш погляд, тягар застосування заходів ювенальної відповідальності можуть нести не тільки державні органи, але й інституції громадянського суспільства. Для прикладу наведемо американські недержавні підліткові суди (Teen Courts), в яких дорослі або зовсім не беруть участі, або лише керують процедурою. Цим судам підсудні вперше скоєні нетяжкі злочини та статусні (ювенальні) проступки, якщо неповнолітній правопорушник визнав свою вину. Найбільш поширені види стягнень, які застосовують підліткові суди: написання апологетичного листа жертві правопорушення або апологетичного твору; відвідання занять з подолання наркотичної або алкогольної залежності; грошова реституція; зобов'язання взяти участь у судовому засіданні підліткового суду в якості присяжного [7].

Підліткові суди притягують неповнолітніх до реальної, хоча й нерепресивної за характером відповідальності. Вона має більш вагомий виховний потенціал, ніж, наприклад, відома українській правовій системі відстрочка від виконання покарання, яку підліток скоріше сприймає як пробачення його провини, ніж як юридичну відповідальність. Крім того, плюсом підліткового суду є розвантаження системи офіційного правосуддя від розгляду незначних справ.

Іншим прикладом недержавної процедурної форми застосування ювенальної відповідальності є квазисудові інституції у вигляді сімейних конференцій та медіації. Наприклад, новозеландська модель ювенальної юстиції запозичила з традиційної нормативної системи корінного народу маорі практику співбесіди, в якій з одного боку беруть участь жертва та її захисники (родичі), а з другого — неповнолітній правопорушник та його родина (або представники громади). Керує бесідою спеціально тренований медіатор. У процесі бесіди жертва розповідає про матеріальну та моральну шкоду, нанесену їй посяганням, а пра-

впорушник та його родина шукає та пропонує засоби для компенсації шкоди. Подібні програми медіації типу «правопорушник–жертва» існують і в деяких штатах США [8].

Зважаючи на характерні риси існуючих в Україні та зарубіжних країнах заходів ювенальної відповідальності можна виділити наступні її ознаки та особливості:

- 1) ювенальна відповідальність є негативним наслідком правопорушення, що є спільною ознакою для всіх видів юридичної відповідальності і що вказує на юридичний, а не соціальний (моральний) її характер;
- 2) носить виключно виховний характер;
- 3) спрямована на ресоціалізацію правопорушника;
- 4) соціально насичена, тобто являє собою перш за все заходи загальносоціального впливу на правопорушника;
- 5) застосовується і виконується не тільки державними органами, але й іншими соціальними суб'єктами, уповноваженими на те державою (недержавними органами та службами у справах неповнолітніх, медіаторами, адміністрацією навчальних закладів тощо).

Зрозуміло, що запропоновані заходи вимагають корінних змін у ювенальному законодавстві України, а також інституційних змін в системі органів та служб у справах неповнолітніх (зокрема, створення системи ювенальної юстиції), що, в свою чергу, тягне певні витрати державних коштів, але соціальна ціна за можливість отримати «втрачене покоління» є надто великою, щоб зволікати з цією справою.

Література

1. Шевченко Я. П. Правовое регулирование ответственности несовершеннолетних. — К.: Паук-думка, 1976. — 189 с.
2. Орлов В. С. Ответственность несовершеннолетних по советскому уголовному праву. — М., 1969. — 29 с.; Семернева П. К. Освобождение от уголовной ответственности несовершеннолетних с применением мер воспитательного характера. — Свердловск, 1969. — 19 с.; Якубов А. Е. Освобождение несовершеннолетних от ответственности и наказания с применением принудительных мер воспитательного характера. — М., 1971. — 23 с.
3. Бурдін В. М. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні. — К., 2002. — 19 с.
4. Пудовочкин Ю. Е. Ответственность несовершеннолетних в уголовном праве: проблемы теории // Известия вузов. Сер. Правоведение. — 2002. — № 6. — С. 150–162.
5. Мельникова Э. Б. Ювентальная юстиция: Проблемы уголовного права, уголовного процесса и криминологии: Учеб. пособие. — М.: Дело, 2000. — С. 119–138; Авдеев В. Условно-досрочное освобождение несовершеннолетних в контексте достижения целей уголовного наказания // Уголовное право. — 2001. — № 4. — С. 3–8; Кудрявцев И., Морозова М. Ответственность несовершеннолетних: Некоторые парадоксы нового УК // Российская юстиция. — 1997. — № 8.
6. Морозова З. П. Административная ответственность несовершеннолетних и их родителей по советскому праву. — М., 1972. — С. 13.
7. Butts J., Hoffman D., Buck J. Teen Courts in the United States: A Profile of Current Programs Series // OJJDP Fact Sheet. 99118 (матеріал розміщений на офіційному веб-сайті відділу ювенальної юстиції Міністерства юстиції США — ojjdp.ncjrs.org).
8. Balanced and Restorative Justice for Juveniles: A Framework for Juvenile Justice in the 21st Century / G. Bazemore, M. Umbreit. — Fort Lauderdale: Florida Atlantic Univ., 1997. — P. 47.